

Сергій Лучканин

(Київ)

ПОХОДЖЕННЯ РУМУНСЬКОГО НАРОДУ ТА ЙОГО МОВИ, ПОЧАТКИ РУМУНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ВІЗАНТІЯ В РУМУНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У працях румунських істориків та філологів, як у спеціальних, так і стосовно історії чи літератури Румунії¹, значної уваги приділено впливові Візантії та візантійських традицій на становлення румунського народу і його державності. Так само увагу дослідників привертає походження й етапи формування румунської мови як розмовної латинської мови, що розвинулася під дією внутрішніх мовних чинників на північному сході колишньої Римської імперії та внаслідок взаємодії (мовних контактів) із мовами фракійських аборигенів (даккський субстрат) і слов'янських, тюркських, угорського й грецького етносів (суперстрат). А вплив візантійської літератури на румунську досліджують у Румунії вже понад століття. Зокрема, учень Володимира Перетца, румунський історик і літературознавець Штефан Чобану (1883–1950), котрий навчався впродовж 1907–1911 рр. на відділенні славістики філологічного факультету Київського університету святого Володимира, зазначав у своїй ґрунтовній праці, присвяченій давній румунській літературі: «Нас, румунів, цікавить інше. Потрапивши до сфери впливу Візантії як через слов'янське посередництво, так і прямо завдяки канонічним зв'язкам з константинопольською православною церквою, ми з Візантії запозичили передусім усю церковну літературу – богослужбові книги, аскетично-моральні писання, книги святих отців, аґіографічні, а також народну літературу»².

Переважна більшість румунських філологів та істориків як першу згадку про румунську мову (не латинську) наводять слова візантійського історика Феофілакта Симокатті (кінець VI – перша половина VII ст.) *torva, torva, fratre*: «6. Коли сонце показало зворотній бік печально-сумовитій ночі й сяєво найчарівнішого і світозарного світила було подавлено й ліквідовано могутністю ночі, один із в'ючаків звалив на бік покладений на нього вантаж. 7. Сталося, що господар цієї тварини йшов попереду. Ті, хто йшли позаду, бачачи, що ця тварина так погано тягне звалену на неї вагу, стали гукати її хазяїну, щоб він обернувся й виправив цей непорядок. 8. Це викликало замішання, і саме по собі вийшло, що воїни стали рухатися назад; більшість, почувши крик, хибно витлумачила його, помилково зрозумівши те, що там хотіли сказати; їм здалося, що це знак до відступу, як трапляється, коли раптово з'являються вороги й порушують цим усі припущення. 9. Військо охопило велике сум'яття, це породило сильний шум; кожний, хто зайшов далеко, став кричати, щоб поверталися назад, і кожний радив один одному, говорячи своєю рідною мовою, повернути назад: «*торна, торна*», – вигукували вони у величезному сум'ятті, ніби нічна битва несподівано зав'язалася в них за спиною. 10. Унаслідок цього весь бойовий стрій розсипався, як розладнуються струни на лірі»³. При цьому першу писемну пам'ятку румунської мови датовано 1521 р.

Кордони грецької Східної Римської (Візантійської) імперії сягали Дунаю за Юстиніана (527–565), а також після завоювання Іоанном Цимісієм (969–976) та Василієм II Болгаробійцею (976–1025) Першого Болгарського царства у 971–1018 рр. і аж до 1185 р. Християнська релігія через церковну адміністрацію посприяла подальшим зв'язкам між християнами на північ і на південь від Дунаю, Юстиніан заснував архієпископство, яке включало Дарданію, Середземноморську Дакію, Мезію, Македонію, частину Паннонії, сучасні Банат і Олтенію (південний захід сучасної Румунії). Також існував єпископат у Понтичній Дакії (сучасна Добруджа) з центром у Томах. Як відзначають сучасні румунські історики, християнство на той час сприяло зростанню довіри до цінностей римської культури, до латинської мови, якою проповідували Святе Письмо.

Грецькі запозичення візантійської доби (VI–XV ст.) до румунської мови проникали як безпосередньо (через господарські канце-

лярії, школи, церкву), так і непрямо – за посередництвом слов'ян, зокрема, через старослов'янську мову. Візантійського походження є румунські топоніми *Constanța* (Констанца), *Mangalia* (Мангалія), *Sulina* (Суліна), *Giurgiu* (Джурджу – порт на Дунаї) та деякі інші свідчать про діяльність візантійського торгового флоту на Дунаї від «Залізних воріт» (сучасний кордон між Румунією та Сербією) й аж до його гирла. У цей період словниковий склад румунської мови поповнився такими середньогрецькими словами: *a agonisi* «заробляти», *cort* «палатка, намет», *folos* «користь, вигода», *flamură* «вимпел, прапорець», *omidă* «гусениця», *prisos* «надлишок, надмір», *stol* «зграя (птахів); сила-силенна, безліч», *a urgisi* «переслідувати; покидати, лишати; гніватися» та деякі інші⁴. Деякі з цих запозичень набули значного поширення у румунській мові, утворивши чимало дериватів: від *a agonisi* маємо *agoniseală* «заробіток», *agonisire* «заробляння», *agonisit* «зароблений», *agonisitor* «той, хто заробляє»; від *folos*: *a folosi* «використовувати, уживати; бути корисним», *folositor* «корисний», *folosință* «використання, використання», *folosire* «використовування»; від *prisos*: *a prisosi* «бути зайвим, надмірним, бути непотрібним», *prisosință* «достаток, багатство», *prisositor* «надмірний».

Однак значно більше грецизмів візантійської доби проникли до румунської мови через слов'янське посередництво, адже відомо, що до середини XVII ст. літературною мовою двох середньовічних румунських феодальних держав – Молдови і Валахії – була старослов'янська, що використовувалася лише у писемних пам'ятках, а ці князівства належали до країн греко-православного кола разом з більшою частиною України, Болгарією та Сербією. Вважається, що через слов'ян до румунської мови до XII ст. потрапили такі грецизми, як *argat* «наймит», *cămilă* «верблюд», *cămin* «вогнище, камін; рідна хата; гуртожиток», *comoară* «скарб» (пор. комора), *corabie* «корабель», *dascăl* «учитель, наставник; псаломщик, дяк» (пор. укр. *дидаскал*), *dafin* «лавр», *drum* «дорога», *livadă* «сад; луг, лужок» (пор. укр. *левада*, *Лівадія*) та деякі інші. Через слов'янське посередництво (поширені у Румунії слов'янські релігійні тексти) до румунської мови проникло чимало церковних термінів візантійського походження (переважно наводимо їх без перекладу): *acatist*, *aliluia*, *amin*, *amvon*, *anaforă*, *apostol* (у Румунії

поширене прізвище, відомий партійний діяч, суперник Ніколае Чаушеску в боротьбі за владу в середині 1960-х рр. Георге Апостол; український гетьман Данило Апостол (1727–1734) був вихідцем із Волощини), *arhanghel*, *arhiepiscop*, *canon*, *călugăr* «чернець», *diacon*, *iad* «пекло», *icoană*, *idol*, *mănăstire*, *patriarh*, *popă* «піп», *psalm*, *psaltire* та деякі інші. Недарма румунський академік-україніст Дан Хорія Мазілу (1943–2008) наводить слова румунського візантиніста Демостене Руссо (1869–1938): «Cine zice slavism, zice bizantinism («хто говорить славизм, говорить візантинизм»)»⁵.

У румунській історіографії прийнято називати Друге Болгарське царство (1185–1396) багатонаціональною державою під назвою *Țaratul româno-bulgar* («Румунсько-болгарське царство»), «Державою династії Асан»⁶, що проіснувала приблизно до 1260 р., останнім представником цієї династії був Йоан Асан III (1279–1280). А її засновниками були відомі керманічі антивізантійського повстання румунські бояри брати Петро та Йоан Асани. Історики Александру Маджару, Флорін Константіну (автор праці «Щира історія румунського народу»), Іоан-Аурел Поп (нинішній ректор Клузького університету імені Бабеша-Бояй) наголошують, що до складу багатоетнічного румунсько-болгарського царства належали щонайменше три етнічні громади: румуни, болгары та кумани (половці в румунській історіографії). Інформація про волохів неодноразово наявна у Нікіти Хоніата: 1164 р. Андронік Комнін, тікаючи до Галицької Русі, був схоплений волохами біля меж Галичини (північно-східна частина Пруто-Дністровського ареалу); це описано в історичному романі сучасної української письменниці Ольги Страшенко «Візантійський лукавець», головним героєм якого постає саме Андронік Комнін, цей «диявол XII ст.»: «Ніч і ранок Андронік пробув у лісі, вранці вовком виринув із хащів біля невеличкого волоського села. Він уже багато передумав, і вирішив отак навпрямки до Галича не мчати. Адже відтепер Мануїл уже знає спрямування його втечі. Й на шляху до князя Ярослава Осмомисла виставить навперейми хоч і половину свого війська! Мудроголовий Андронік вирішив зробити зайвий гак, відтепер його шлях пролягав на Брашов, у той час це румунське місто ще було тільки в заснітку... Але воно стало для нього ріднішим від великих столичних градів, адже тільки в Брашові втікач по-справжньому відчув, що дихає повітрям

волі. А докруз розгулялася стихія – на всі боки розлилися Прут і Дністер, за ним сповенився Дунай, і Андронік мусив рахуватися із ними, як із богами Природи. Купецька валка їхала з Брашова через Сігішоару до Клужа, з тими купцями й підрядився в дорогу севастократор Андронік. Аби тільки не стояти на місці, аби подалі від Візантії та її нинішнього базилевса. А там через Карпатський перевал»⁷. Саме волохами називає Хоніат Петра та Йоана Асанів.

Відомий румунський (згодом – і російський) князівський рід Кантакузенів чи Кантакузинів (рум. Familia Cantacuzino) виводив власне походження від візантійського імператора Йоана VI Кантакузина (що відзначають і румунські філологи, зокрема, Дан Хорія Мазілу⁸), щоправда, не маючи остаточних підстав, на думку української та російської історіографії. Про полководця Кантакузина часів імператора Алексія Комніна говорить Анна Комніна в «Алексіаді». Шербан Кантакузино був господарем Волощини у 1678–1688, а Штефан Кантакузино – у 1714–1716.

Говорячи про XVIII ст. в історії румунської культури слід зупинитися на ролі епохи фанаріотів (Фанар, *Fanar* – так називалося передмістя Османської столиці на Босфорі, де мешкало грецьке населення) (1711/16–1821/22), що становить апогей турецького і новогрецького впливу на румунську мову. Господарів Валахії та Молдови після 1711 р. призначають лише у Стамбулі і, зазвичай, вони походять із впливових і відомих грецьких кіл. Турки (як прямо, так і за посередництвом греків-фанаріотів) понад століття повністю контролювали державне життя Дунайських князівств: політику, економіку, адміністрацію, торгівлю, військо, будови та ін.; вони постійно збільшували звичайну і надзвичайну (при призначенні і щорічному «перезатвердженні» господарів) данину. Слово *fanariot* у сучасній румунській мові набуло негативної конотації – «лицемірний, продажний», також пор. експресію: *a sta grecește în inima cuiva* «знати всі задумки когось», букв. «бути греком у серці в когось». Румунські історики і письменники XIX ст. Дімітріє Болінтіяну, Ніколає Белческу, Михайл Когилнічану, Васіле Александри, навіть Міхай Емінеску зображали фанаріотську епоху в найчорніших барвах. XX ст. внесло певні корективи в оцінку цієї епохи.

Фундаментальною є праця Ніколає Йорги (1871–1940) «Візантія після Візантії» (рум. *Bizanț după Bizanț*; фр. *Byzance après By-*

zance; 1935)⁹, в якій Йорга розглядає імперський вплив Візантії на політико-соціальний та інтелектуально-культурний розвиток Волощини та Молдови; проаналізовано наслідки падіння Візантії щодо європейської цивілізації, спадкоємність візантійської культури. Термін Н. Йорги «Візантія після Візантії» неодноразово вживала знаний радянський візантиніст З. Удальцова, її остання книга про розвиток візантійської культури впродовж усього існування Візантії починається такими словами (прямо за Н. Йоргою): «Понад 500 років минуло з тієї пори, як Візантійська імперія – колись могутня середньовічна держава – пішла з історичної арени. Та слід, залишений Візантією в історії людства, настільки глибокий, що й досі пам'ять про неї живе не лише на сторінках історичних творів, але й у витворах її матеріальної та духовної культури»¹⁰.

Господарі Волощини Матей Басараб (1632–1654) та Константін Бринковяну (1688–1714), також правителі Молдови Штефан Великий (1457–1504) та Васіле Лупу (1634–1653) сприяли збереженню візантійського культурного простору в Південно-Східній Європі фінансовою, політичною й культурною допомогою Константинопольській патріархії та православним монастирям Афона, Палестини та Єгипту. Н. Йорга побачив у фанаріотській добі румунський варіант «просвітницького абсолютизму», під час якого сталися прогресивні соціально-економічні й культурні зрушення, що підготували ґрунт для румунського національного відродження XIX ст. На думку Н. Йорги, грецька культура, що поширилася у XVIII ст. у Валахії та Молдові, зіграла посередницьку роль між румунською та передовими європейськими культурами доби Просвітництва: як доводив Н. Йорга, фанаріотські правителі Константін Маврокордат (грецьк. *Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος*, рум. *Constantin Mavrocordat*, правив кілька разів у Мунтенії та Молдові між 1730–1769 рр.) та Грігоре Гіка (1764–1767, 1775–1777) приділяли значну увагу освіті, сприяли поширенню грамотності. У XVIII ст., у зв'язку з правлінням у Придунайських князівствах греків-фанаріотів, значного поширення там набула новогрецька мова, фанаріоти нав'язували грецьку мову в адміністрації й церкві, вона стає офіційною мовою двору, законодавства, мовою викладання (поряд із латинською і румунською, витісняючи поступово старослов'янську) у господарських «академіях» (школах).

Румунська мова, яка й до того зазнавала грецького впливу, у XVIII ст. відчуває його ще сильніше, він відбився передусім на лексичному рівні запозиченням великої кількості термінів стосовно духовного й соціального життя, а також на морфемному рівні поширенням дієслівного суфіксу *-si*, що зберігся й у сучасній румунській літературній мові: *a lipsi* «бути відсутнім», *a părăsi* «залишати», *a pedepsi* «карати», *a sosi* «прибувати», *a vopsi* «фарбувати»; також *a se fandosi* «маніритися, кривлятися», *a se sclifosi* «маніритися, капризувати, вередувати», *a se sclivisi* «(гарно, пишно) вбиратися, наряджатися, причепурюватися», *a se dichisi* «чепуритися, споряджатися» та ін. Однак слід мати на увазі, що «у XIX ст. слова грецького походження зазнають загалом тих самих змін, що й слова турецького походження, – зазначає видатний румунський лінгвіст А. Граур (1900–1988). – *Ifos* позначав «бойовий дух», згодом – «смішні претензії»; *logos* позначав «урочисту промову», пізніше – «претензійний і нудний виступ»; *lefter* мав значення «вільний», а зараз позначає «безгрошовий, розорений»... І утворення на *-isi* стали смішними, так що типово грецькі дієслова на зразок *a metahirisi* «використовувати» чи дієслова романського походження *a recomandarisi* зараз уживаються лише задля жарту¹¹. У політичному плані концепт «Візантія після Візантії» поступово бере на озброєння й російський царат, про що також зазначається в румунському візантинознавстві.

Нарешті, будь-яка історико-лінгвістична дискусія навколо проблеми походження румунського народу та його проживання в карпато-дунайських землях протягом тисячолітнього великого переселення народів починається в румунській лінгвоісторіографії з цитування «Історії» пізньовізантійського вченого Лаоніка Халкокондила (бл. 1423 – після 1487), що містить рядки здивування, звідкіля з'явилися на території тодішніх трьох середньовічних румунських феодальних держав – *Țara Românească* «Румунська країна (Волощина)», *Țara Moldovei* «Молдова» та *Principatul Transilvania* «Принципат Трансильванія», у слов'янських джерелах відомий під назвою Семиграддя – люди з римською мовою й римськими звичаями. Говорячи про історико-лінгвістичні суперечки щодо етногенезу румунів та походження румунської мови С. Семчинський (фундатор румунської філології в Києві) відзначає: «У середині

XV ст. Халкокондил дивувався, звідкіля з'явилися на території сучасної Румунії люди з римською мовою і римськими звичаями. Місцеві літописи та хроніки в XVII і XVIII сторіччях передавали численні легенди і перекази, у яких, звичайно, питання про походження волохів та молдован часто-густо перекручувалося»¹².

¹ *Ciobanu Șt. Istoria literaturii române vechi / Prez. graf. de M. Bacinschi. Chișinău, 1991; Iorga N. Bizanț după Bizanț / Trad. după originalul în limba franceză de Liliana Iorga-Pippidi. București, 2002; Mazilu D. H. Recitind literatura română veche. Partea I: privire generală. București, 1994.*

² *Ciobanu Șt. Istoria literaturii române vechi. P. 39.*

³ *Феофиллакт Симокатта. История / Пер. С. П. Кондратьева. М., 1996. С. 59.*

⁴ *Istoria limbii române. Fonetică. Morfosintaxă. Lexic / Coordonator: Florica Dimitrescu. București, 1978. P. 105; Mihăescu H. Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea. București, 1966. P. 127.*

⁵ *Mazilu D. H. Recitind literatura română veche. Partea I. P. 23.*

⁶ Ламбру Стеліу, Штірбець Христина. Держава династії Асан [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.rri.ro/uk_uk/Держава_династії_Асан-2523081

⁷ *Страшенко Ольга. Візантійський лукавець: історичний роман. Т. 1. К., 2005. С. 37.*

⁸ *Mazilu D. H. Recitind literatura română veche. Partea I. P. 25.*

⁹ Сучасне перевидання в перекладі з французької румунською мовою див.: *Iorga N. Bizanț după Bizanț / Trad. după originalul în limba franceză de Liliana Iorga-Pippidi. București, 2002.*

¹⁰ *Удальцова З. В. Византийская культура. М., 1988. С. 3.*

¹¹ *Граур А. Румынский язык. Исторический очерк. / Пер. с румынского Е. Фодор. Бухарест, 1963. С. 57.*

¹² *Семчинський С. В. Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. К., 1958. С. 15.*